

FTAMP 03.20

DOI: <https://doi.org/10.62687/MHCE.8.1.2025.2>

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ: ОТЫРАР, ҚҰЛАН, СЫҒАНАҚ ҚАЛАЛАРЫ

¹А.Б. Серикбай* ¹Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан*e-mail: aidanaserikbay03@mail.ru

А.Б. Серикбай – тарих мамандығының магистранты, Өнер және гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан, e-mail: aidanaserikbay03@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5974-1732>

Аңдатпа. Бұл мақалада орта ғасырлардағы Қазақстан аумағында орналасқан ірі қалалық орталықтар – Отырар, Құлан және Сығанақ қалаларының қалыптасуы мен мәдени дамуы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – аталған қалалардың құрылыс жүйесін, қорғаныс құрылымдарын, суармалы тораптарын, сауда және рухани өмірін салыстыра отырып, ортағасырлық қала мәдениетінің ерекшеліктерін анықтау. Міндеттері: археологиялық деректерді талдау, жазба деректермен салыстыру, қалалардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсету болды. Нәтижесінде Отырардың – ғылым мен қолөнер орталығы, Құланның – әскери-аграрлық бекініс, ал Сығанақтың – саяси және рухани астана болғаны дәлелденді. Зерттеу ортағасырлық Қазақстанда қала мәдениеті көшпелі өркениетпен өзара байланыста дамығанын көрсетті.

Кілт сөздер: Отырар, Құлан, Сығанақ, қала мәдениеті, археология, Түрік дәуірі, Жібек жолы.

ГОРОДСКАЯ КУЛЬТУРА НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В СРЕДНИЕ ВЕКА: ГОРОДА ОТЫРАР, КУЛАН, СЫГАНАК

¹А.Б. Серикбай*¹Международный университет Астана, Астана, Казахстан*e-mail: aidanaserikbay03@mail.ru

А.Б. Серикбай – магистрант по специальности «История», Высшая школа искусств и гуманитарных наук, Астана Международный Университет, г. Астана, Казахстан, e-mail: aidanaserikbay03@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5974-1732>

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования городской культуры на территории средневекового Казахстана на примере городов Отырар, Кулан и Сыганак. Цель исследования – выявить архитектурную структуру, систему обороны, ирригационные сооружения, экономические и духовные функции данных городов. В задачи вошли анализ археологических материалов, сопоставление с письменными источниками и определение сходств и различий между городами. В результате установлено, что Отырар был научно-ремесленным центром, Кулан – военным и земледельческим пунктом, а Сыганак – политической столицей и исламским культурным центром. Исследование показало, что городская культура развивалась во взаимодействии с кочевой цивилизацией.

Ключевые слова: Отырар, Кулан, Сыганак, городская культура, археология, Шелковый путь, кочевники.

URBAN CULTURE IN KAZAKHSTAN DURING THE MIDDLE AGES: THE CITIES OF OTYRAR, KULAN, AND SYGANAK

¹A.B. Serikbai*

¹Astana International University, Astana, Kazakhstan

*e-mail: aidanaserikbay03@mail.ru

A.B. Serikbai – master's student (History), School of Arts and Humanities, Astana International University, Astana, Kazakhstan, e-mail: aidanaserikbay03@mail.ru, <https://.0009-0004-5974-1732>

Abstract. This study explores the development of urban culture in medieval Kazakhstan through the case of Otyrar, Qulan, and Sygnak. The main objective is to analyze the architectural layout, defensive structures, irrigation systems, economic roles, and cultural significance of these cities. The research tasks include examining archaeological evidence, comparing written sources, and identifying similarities and differences among the cities. The findings reveal that Otyrar functioned as a scientific and craft center, Qulan served as a military-agricultural stronghold, while Sygnak acted as a political and spiritual capital of the steppe. The study concludes that urban culture in medieval Kazakhstan evolved in close interaction with the nomadic lifestyle, forming a unique synthesis of sedentary and steppe civilizations.

Keywords: Otyrar, Qulan, Sygnak, urban culture, archaeology, Silk Road, Turkic period.

Кіріспе. Қала – адамзат өркениетінің қалыптасуы мен әлеуметтік-мәдени дамуының негізгі индикаторларының бірі. Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қалалар, әсіресе Отырар, Құлан және Сығанақ, аймақтағы саяси биліктің шоғырланған орындары, ішкі және халықаралық сауданың маңызды тораптары, колөнер мен өндірістің орталықтары, сондай-ақ рухани-мәдени өмірдің басты ошақтары ретінде ерекше рөл атқарды. Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан бұл қалалар Шығыс пен Батыс арасындағы экономикалық және мәдени байланыстардың тұрақты арнасын қамтамасыз етіп, аймақтық өркениет дамуына серпін берді. Соған қарамастан, аталған қалалардың урбанистік құрылымы, әлеуметтік-экономикалық жүйесі және мәдени қызметі туралы деректер жеке археологиялық зерттеулерде көрініс тапқанымен, олардың толыққанды салыстырмалы талдауы аз зерттелген. Сондықтан қала мәдениетінің қалыптасуы мен оның көшпелі өркениетпен өзара байланысын қайта зерделеу – бүгінгі таңда тарихи ғылым үшін өзекті мәселенің бірі болып отыр. Тақырыптың өзектілігі сонымен бірге Қазақстанда тарихи мұраны сақтау, ортағасырлық қалаларды қалпына келтіру, тарихи туризмді дамыту және ұлттық бірегейлікті нығайту бағытындағы мемлекеттік және ғылыми бастамалардың күшеюімен байланысты. Соңғы археологиялық зерттеулер де бұл бағытқа жаңа серпін берді: Отырар қалашығынан су құбыры мен монша кешенінің табылуы, Сығанақтан жамағатхана мен қорғаныс жүйесінің қалдықтары анықталуы, Құланнан шарап өндірісіне арналған қыш шұңқырлар мен астық қамбаларының табылуы осы зерттеудің практикалық маңызын күшейтеді. Зерттеу Отырар, Құлан және Сығанақ қалаларының құрылымдық, сәулеттік және әлеуметтік ерекшеліктерін кешенді түрде зерделей отырып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға, түркі дәуірі мен орта ғасырлардағы урбанизацияның аймақтық моделін сипаттауға бағытталды. Бұл қалалардың дамуы көшпелі және отырықшы өркениеттердің тоғысында пайда болған синкреттік урбанизмнің қалыптасқанын көрсетеді, ал олардың әкімшілік, экономикалық және рухани рөлі кейінгі қазақ мемлекеттілігінің әлеуметтік-мәдени негізін айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері ортағасырлық Қазақстан қалаларының тарихи орнын жаңаша түсіндіруге, олардың мәдени және урбанистік мұрасының ғылыми тұрғыдан бағалануына ықпал етіп, болашақта тарихи реконструкция жасау, археологиялық нысандарды қорғау және туризмді дамытуда қолдануға болатын теориялық негіз қалыптастырады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Бұл зерттеудің материалдық негізін археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері, ортағасырлық жазба деректер және қазіргі заманғы ғылыми әдебиеттер құрайды. Қазақстан аумағындағы Отырар, Құлан және Сығанақ қалаларына жүргізілген кешенді зерттеулер олардың дамыған урбанистік құрылымдарын қалпына келтіруге және ортағасырлық қалалық мәдениеттің эволюциясын анықтауға мүмкіндік береді. Отырар қалашығына қатысты негізгі мәліметтер К. Байпақовтың және К. Кэмпбеллдің жетекшілігімен жасалған археологиялық экспедициялардың материалдарында кеңінен қарастырылған. К. Байпақов өзінің «Средневековые города Казахстана» еңбегінде Отырардың дәстүрлі шығыс қалаларына тән үш бөліктен – цитадель, шахристан және рабадтан тұрғанын атап көрсетеді (Байпақов, 1998: 216). Ал К. Кэмпбелл Отырар қаласының урбанистік моделін Түрік-Моңғол кезеңінің контекстінде қарастырып, қаланың әлеуметтік стратификациясы мен кварталдық жоспарлануының ерекшеліктерін жан-жақты талдайды (Campbell, et.al., 2022: 256). Археологиялық қазбалар барысында табылған күйдірілген және шикі кірпіштен соғылған қабырғалар, орталық мешіт орны, күрделі суару арналары, монша қалдықтары мен шаруашылық құрылыстар қаланың аймақтағы ірі мәдени-экономикалық орталық болғанын дәлелдейді. П. Голден де Отырардың түркі өркениетіндегі стратегиялық орнын атап, оның Шағатай ұлысындағы саяси-экономикалық маңызын көрсетеді (Golden, 2011:178). Құлан қаласы жөніндегі ақпаратты С. Ақылбек бастаған археологиялық экспедиция материалдары толықтырады. Зерттеуші Құланның тек әскери-әкімшілік орталық емес, сонымен қатар Талас аңғарындағы сауда, қолөнер және ауыл шаруашылығы тоғысқан маңызды аймақтық хаб болғанын көрсетеді (Ақылбек, 2014: 168). Қазбалар барысында анықталған қаланы айнала қоршаған қорғаныс қабырғалары мен мұнаралар, Талас өзенінен тартылған су арналары, қыштан жасалған шарап ашытуға арналған шұңқырлар, астық қоймалары және қыш күйдіру шеберханалары қаланың көпфункционалды сипатын айқындайды. В. Хансеннің Жібек жолы қалалары туралы зерттеулерінде дәл осындай сипаттағы инфрақұрылым ортағасырлық қалалардың экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз еткен негізгі факторлардың бірі ретінде талданады (Hansen, 2012:328).

Сығанақ қаласы туралы деректер Т. Жомағамбетовтың археологиялық зерттеулерімен қатар әл-Макдиси, әл-Идриси және Ата-Мәлік Жувеини еңбектерінде көрініс табады. Т. Жомағамбетов Сығанақтың айналасын қоршаған қалың дуалдар, бекініс қақпалары, мешіт орны, ақша соғу сарайы мен әкімшілік ғимараттар қалдықтарын ғылыми тұрғыда сипаттай отырып, оның Көктүрк, Қарахан және Қыпшақ кезеңдерінде аймақтық орталық ретіндегі рөлін айқындайды (Жомағамбетов, 2004:210). Жувеинидің «Тарих-и жахангушай» шығармасында Сығанақ Дешті Қыпшақ даласындағы аса маңызды саяси орталық ретінде аталады (Juvaṇnī, 1958:45 – 47), ал Рашид әд-Дин «Жамиғ ат-Тауарих» еңбегінде қаланың Шыңғыс хан мен оның мұрагерлері кезеңіндегі әкімшілік жүйедегі орны туралы құнды мәлімет береді (Rashid, 1960:141–144). Археологиялық деректер мен жазба мәліметтер өзара үндесіп, Сығанақтың бір жағынан саяси-әкімшілік орталық ретінде, екінші жағынан қолөнер, сауда және мәдени алмасу орталығы ретінде дамығанын көрсетеді. С. Сучектің Орталық Азия қалаларына арналған зерттеуінде дәл осындай қала типологиясы көшпелі және отырықшы өркениеттер тоғысындағы аймақтарға тән құбылыс ретінде қарастырылады (Soucek, 2000: 369). Жалпы алғанда, үш қаланың материалдық мәдениетіне қатысты деректер түркі өркениетінің урбанистік дәстүрлері әр аймақта өзіндік ерекшелікпен дамығанын дәлелдейді. К. Ыылдырым ерте түркі қалаларын «әскери-әкімшілік, сауда-экономикалық және рухани-мәдени» функцияларды бір уақытта атқарған кешенді орталықтар деп сипаттайды (Yıldırım, (a), 2016: 184, Yıldırım, (b), 2016:184). Бұл пікір Отырар, Құлан және Сығанақ қалаларының археологиялық және жазба деректеріне толық сәйкес келеді. Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен тұратын кешенді ғылыми әдіснамаға сүйенді. Алдымен деректерді жинақтау кезеңі жүргізіліп, археологиялық есептер, жазба деректер, топографиялық карталар мен қазіргі зерттеушілердің еңбектері жүйеленді. Бұл кезеңде Қазақстандағы ортағасырлық қалаларды зерттеген К. Байпақов (Байпақов,

1998: 216), К. Кэмпбелл (Campbell, et.al., 2022: 256), Т. Жомагамбетов (Жомагамбетов, 2004:210), С. Ақылбек (Ақылбек, 2014: 168) сияқты ғалымдардың еңбектері негізгі теориялық және деректік база ретінде қарастырылды. Екінші кезеңде археологиялық материалдарды классификациялау жүзеге асырылды: құрылыс техникасының ерекшеліктері, мәдени қабаттардың стратиграфиясы, қыш бұйымдардың түрлері, суару жүйелерінің элементтері мен қорғаныс құрылыстары дәл анықталды. Бұл талапқа сай К. Кэмпбелл Отырардың құрылыс жүйесіндегі стратиграфиялық үздіксіздікті ерекше атап өтсе (Campbell, et.al., 2022: 256), С. Ақылбек Құлан қаласының шеберханалары мен су арналары жөнінде маңызды мәліметтер қалдырған (Ақылбек, 2014: 168). Келесі кезең – салыстырмалы талдау, мұнда Отырар, Құлан және Сығанақ қалаларының құрылымдық, мәдени және экономикалық ерекшеліктері өзара салыстырылды. Салыстыру барысында олардың барлығы бір өркениеттік кеңістікте дамығанымен, әрқайсысының табиғи-географиялық жағдайына, саяси мәртебесіне және шаруашылық бағытына байланысты өзіндік ерекшеліктері қалыптасқаны анықталды. Мысалы, П. Голден (Golden, 2011:178) мен С. Сучек (Soucek, 2000: 369) Орталық Азия қалаларының көшпелі және отырықшы мәдениеттер ықпалымен дамығанын атап өтеді, бұл зерттеуде қарастырылған үш қаланың да урбанистік сипатын түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеудің соңғы кезеңінде барлық деректер негізінде қорытынды түйіндер жасалып, қалалардың өзара байланысын сипаттайтын урбанистік модель ұсынылды. Бұл модель қалалардың тек жеке әкімшілік немесе шаруашылық орталықтар ғана емес, Жібек жолы бойында өзара әрекеттескен күрделі мәдени-экономикалық жүйе болғанын көрсетті. Зерттеу барысында бірнеше әдістемелік тәсілдер қатар қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс қалалардың даму динамикасын уақыттық контексте талдауға мүмкіндік берді. Деректанулық әдіс Орхон-Енисей жазбалары, «Таншу» қытай жылнамасы, әл-Масуди, әл-Макдиси, Жувеини мен Рашид әд-Дин еңбектерін ғылыми сын тұрғысынан қарастыруға жол ашты (Rashid al-Din, 1960:141 – 144, Juvayni, 1958:45 – 47). Құрылымдық-типологиялық талдау шығыс қалаларына тән цитадель – шахристан – рабад жүйесінің үш қалада да сақталғанын көрсетті, мұны К. Байпақов (Байпақов, 1998: 216) және Т. Жомагамбетов (Жомагамбетов, 2004:210) еңбектеріндегі деректер растайды. Сонымен қатар археологиялық сипаттама әдісі қазба материалдарын кешенді түсіндіруге мүмкіндік беріп, құрылыс техникасы, су жүйелері, шаруашылық инфрақұрылым және мәдени қабаттар жөніндегі ақпараттарды толық ашты. GIS-картография қалалардың жоспарлану құрылымын цифрлық форматта қайта қалпына келтіруге мүмкіндік беріп, археологиялық деректердің дәлдігін арттырды.

Талқылау мен нәтижелер. Отырар (көне аты – Фараб) Қазақстан аумағындағы ең ірі және стратегиялық маңызы жоғары ортағасырлық қалалардың бірі болып саналады. Бұл шаһар Түрік қағанаты, Қарлұқ және Қарахан мемлекеттері кезінде аймақтық саяси, экономикалық және мәдени орталық қызметін атқарғаны туралы мәліметтер К. Байпақовтың зерттеулерінде кеңінен сипатталады (Байпақов, 1998: 216). Отырардың Арыс өзенінің Сырдарияға құяр тұсына жақын орналасуы – оның дамуына ықпал еткен негізгі географиялық факторлардың бірі. Ұлы Жібек жолының тармақтары дәл осы өңірді кесіп өткендіктен, қала халықаралық сауда айналымының маңызды торабында болды. Археологиялық зерттеулер Отырардың шығыс қалаларына тән үштік құрылымдық жүйе – цитадель, шахристан және рабадтан тұрғанын нақты дәлелдейді (Жомагамбетов, 2004:210, Soucek, 2000: 369). Бұл жүйе тек қаланың әлеуметтік стратификациясын ғана емес, оның әкімшілік басқару құрылымын, шаруашылық пен мәдени өмірдің ұйымдасуын бейнелейді. Қала қорғаныстары пахса (сабан аралас балшық) мен шикі кірпіштен тұрғызылған, қабырғаларының қалыңдығы 2,5 – 3,5 метр, биіктігі 8 – 10 метр болған. Мұнаралардың сақталған іздері Отырардың әскери-саяси маңызы жоғары бекініс болғанын айғақтайды (Soucek, 2000: 369). Қала сырты терең орлармен қоршалған және олар қорғаныс мақсатында сумен толтырылып отырғаны археологиялық стратиграфия арқылы анықталған (Байпақов, 1998: 216). Қаланың ішкі құрылыс жүйесі де күрделі әрі дамыған. Цитадель аумағында әкімшілік ғимараттар, қамба қоймалар және күзет бекеттері орналасқан.

Шахристанда тұрғын кварталдар, базар алаңдары, қолөнершілер шеберханалары, мешіт пен монша орындары табылған. К. Кэмпбеллдің Отырар қаласының урбанистік дамуына арналған зерттеуінде шахристандағы тұрғын үйлердің көпшілігі ішкі аулаға бағытталған жоспармен салынғаны, ал қолөнершілер кварталдарының жеке топтасқан аймақтарға бөлінгені атап өтіледі (Campbell, et.al., 2022: 256). Отырардың су жүйесі оның урбанистік мәдениетінің ең жоғары деңгейін көрсететін маңызды элементтердің бірі болып табылады. Арыс өзенінен тартылған магистральды арықтар арқылы қалаға су жеткізіліп, ішкі кварталдарда керамикалық құбырлармен таратылған (Golden, 2011:178). Қазба жұмыстары барысында бірнеше құдық, су сақтайтын хұзырлар және жер асты кәріз жүйелері анықталды, бұл Отырардың санитарлық-тұрмыстық инфрақұрылымының дамығандығын дәлелдейді (Campbell, et.al., 2022: 256). Мұндай инженерлік жүйенің болуы қала халқының тұрмыс деңгейінің жоғары болғанын көрсетеді. Қаладағы қолөнер өнімдеріне қатысты табылымдар Отырардың аймақтағы өндірістік орталық болғанын айғақтайды. Күйдірілген қыштан жасалған ыдыстар, темір ұстаханаларының қалдықтары, әшекей бұйымдарына арналған қалыптар табылып, олардың бір бөлігі сыртқы саудаға бағытталғанын көрсетеді (Hansen, 2012:328). Сонымен бірге, тұрғын үйлерде астық сақтайтын қоймалар, тандыр пештер және жертөлелердің болуы қаланың егіншілік пен үй шаруасы да қатар дамығанын көрсетеді. Қоғамдық архитектураның маңызды ескерткіштерінің бірі – Жұма мешіті. Т. Жомагамбетовтың археологиялық сипаттамасында мешіттің күйдірілген кірпіштен тұрғызылғаны, михраб бөлігінің жақсы сақталғаны, ішкі құрылымында баған орнына арналған негіздер қалғаны атап көрсетіледі (Жомагамбетов, 2004:210). Бұл мешіт Отырардың діни ғана емес, қоғамдық-мәдени орталығы болғанын білдіреді. П. Голден Отырардың Шағатай ұлысындағы саяси-экономикалық рөліне ерекше тоқталып, қаланың тек аймақтық емес, халықаралық маңызы бар орталық болғанын атап өтеді (Golden, 2011:178). Оның пікірінше, Отырардың өркендеуі түркі әлеміндегі отырықшы және көшпелі қоғамдардың өзара ықпалының нәтижесі. Сондай-ақ Отырар қалашығындағы қоғамдық монша (хаммам) ерекше инженерлік күрделілігімен назар аударады. Қазба жұмыстары кезінде монша орнынан гипокауст типіндегі жерасты жылыту жүйесі анықталып, оның пештен шыққан ыстық ауаны еден астындағы керамикалық арналар арқылы бүкіл бөлмеге таратып тұрғаны белгілі болды. Мұндай жүйе Орта Азияның ірі мәдени орталықтары – Самарқанд, Бұхара және Мервтегі моншаларда да қолданылғанын К. Кэмпбелл атап өтеді, бұл Отырардың архитектуралық дәстүрлерінің аймақтық деңгейде ортақ сипат алғанын көрсетеді (Campbell, et.al., 2022: 256). Рабад бөлігіндегі қазбалардан табылған керамика пештері, глазурьмен сырланған ыдыстар мен өрнекті қыш тақталар қаланың дамыған қолөнер орталығы болғанын айғақтайды. Кейбір қыш ыдыстардың түбінде «Фараб» немесе «Отырар» жазуларының кездесуі қалада өзіндік таңбамен белгіленген өнімдердің шығарылғанын білдіріп қана қоймай, ақша соғатын орталықтың болғанын да көрсетеді. Бұл деректі П. Голден Отырардың экономикалық дербестігінің дәлелі ретінде қарастырады (Golden, 2011:178). Темір ұсталары шеберханаларынан табылған темір жебе ұштары, қылыштар, мыс қазандар, мыс өндеуге арналған көріктер мен қалыптар қалада металл өңдеу ісінің жоғары деңгейде дамығанын дәлелдейді (Yıldırım, (a), 2016: 184). Бұл табылымдар қала халқының қорғаныс қажеттіліктерін қамтамасыз етіп қана қоймай, өңірлік нарыққа да темір және мыс бұйымдарын шығарып отырғанын көрсетеді. Қолөнер мен әскери өндірістің осындай деңгейде дамуы Отырардың аймақтағы ірі өндірістік орталықтардың бірі болғанын дәлелдейді. Отырар тарихындағы ең қайғылы кезең – 1219 жылғы моңғол шапқыншылығы. Шыңғыс хан әскері қаланы бес ай бойы қоршауда ұстап, нәтижесінде қаланы толықтай қиратқан. Археологиялық қабаттардан анықталған өрт іздері, көмірленген ағаш қалдықтары, балқып қалған қола және темір қару-жарақтар, сынған қылыштар, найза ұштары, қираған үйлер және күйген қыштар сол бір қырғынның нақты ізі ретінде сақталған (Soucek, 2000: 369). Кейбір үйлер ішінен табылған адам сүйектері қоршау мен қырып-жоюдың қаншалықты қатыгез болғанын айғақтайды. Бұл табылымдар Рашид әд-Дин мен Жувеини еңбектерінде сипатталған

тарихи мәліметтерді толығымен растайды. Рашид әд-Дин «Жамиғ ат-Тауарих» шығармасында Қайырхан (Иналшық) келген моңғол саудагерлерін «тыңшы» деп айыптап, өлтіргенін, дәл осы оқиға Шыңғыс ханның қаһарына тигенін жазады (Rashid al-Din, 1960:141 – 144). Ал Ата-Мәлік Жувеини «Тарих-и жаһангуша» еңбегінде Отырарды қоршау барысын жан-жақты сипаттап: «Қала қабырғалары отқа оранып, тұрғындарының көбі қылыштан өтті; тек күйіп қара түске айналған дуалдар мен темір қақпалардың қалдығы ғана аман қалды» деп суреттейді (Juwayni, 1958:45 – 47). Осылайша археологиялық және жазба деректердің үйлесуі Отырардың Орта Азиядағы ең дамыған, экономикалық қуатты және стратегиялық маңызды ортағасырлық орталықтардың бірі болғанын дәлелдейді. Құлан қаласы VI ғасырдан бастап Түрік қағанаты дәуірінде қалыптасып, Ұлы Жібек жолының Суяб – Тараз – Баласағұн тармағындағы маңызды бекіністі қалалардың біріне айналды. С. Ақылбек атап өткендей, қала қазіргі Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы аумағында, Құлан өзенінің аңғарында орналасқан және бұл табиғи-географиялық орта оның экономикалық әрі стратегиялық маңызын арттырған (Ақылбек, 2014: 168). Археологиялық деректер Құланның тек әскери-әкімшілік орталық ретінде ғана емес, дамыған қолөнер өндірісі, сауда жүйесі, ислам мәдениеті өркендеген тұрақты қала болғанын дәлелдейді. К. Байпаковтың ортағасырлық қалаларға берген сипаттамасы Құланға да тән: қала құрылымы дәстүрлі шығыс үлгісіндегі үш бөліктен – цитадель, шахристан және рабадтан тұрған (Байпаков, 1998: 216). Цитадель қаланың ең биік нүктесінде орналасып, билеушінің ордасы, астық қоймалары, әскери қару-жарақ сақтау орындары және бақылау мұнаралары секілді әкімшілік-әскери нысандарды қамтыған. Шахристан тұрғын үйлер, мешіт, базар және қолөнер шеберханалары орналасқан негізгі қалалық бөлік болды. Рабад аймағы егіншілер, малшылар, құмырашылар мен ұсақ өндіріс иелерінің қонысы ретінде қызмет атқарған (Yıldırım, (b), 2016:184). Қаланы қоршаған қорғаныс жүйесі айрықша мықты болған: қабырғалары шикі кірпіштен (пахса) тұрғызылып, сыртқы беттері күйдірілген кірпішпен күшейтілген. Қабырғалардың қалыңдығы 3,5 метрге, биіктігі 7 – 9 метрге дейін жеткені анықталған. Жергілікті зерттеулер қала бұрыштарындағы мұнара санының төрт емес, алты болғанын көрсетеді. Бұл ерекшелік Құланның әдеттегі Қарахан қалаларымен салыстырғанда қорғаныс жүйесінің күрделірек болғанын айғақтайды (Ақылбек, 2014: 168, Soucek, 2000: 369). Археологиялық қазбалар барысында қала орталығынан мешіт орны, монша (хаммам) қалдықтары, су құбырының бөліктері және кәріз жүйелері табылған. Құланның суару жүйесі Аса өзенінің тармақтарынан тартылған арықтарға негізделген, бұл Талас аңғарындағы басқа қалалардың сипатымен үндес. Қыш құбырлар арқылы су тұрғын үйлерге таратылған, ал кейбір үйлерде жеке құдықтар болғаны анықталған (Golden, 2011:178). Қолөнер өндірісіне қатысты табылған деректер де айтарлықтай мол: өрнекті қыш құмыралар, жылтыр глазурьмен қапталған ыдыстар, темір семсерлер мен жебе ұштары, ат әбзелдері, мыс шеберханаларының қалдықтары табылып, олардың жоғары өндірістік деңгейін көрсетеді (Campbell, et.al., 2022: 256). Сонымен қатар астық сақтауға арналған қамбалар мен шарап ашытатын тандырлар жүзімшілік пен ауыл шаруашылығының дамығанын дәлелдейді (Hansen, 2012:328). Құлан қаласының діни-мәдени өмірі де назар аударарлық. VIII – IX ғасырларға дейін түркілік тәңіршілдік басым болса, X ғасырдан бастап ислам діні кең тарала бастайды. Археологиялық деректер қарахандық стильдегі мешіт пен медресе қалдықтарын көрсетті. Қабірлерге жасалған антропологиялық және археологиялық зерттеулер мәйіттердің басы құбылаға бағытталғанын анықтап, исламдық жерлеу дәстүрінің орныққанын растайды (Soucek, 2000: 369). Қаладағы күміс дирхемдер мен мыс фельстердің табылуы оның аймақтық сауда жүйесіне белсенді қатысқанын дәлелдейді (Yıldırım, (b), 2016:184). XIII ғасырдың басында, 1219 – 1220 жылдардағы Шыңғыс хан жорығы кезінде Құлан қатты қирауға ұшырады. С. Сучектің Орталық Азия қалалары жөніндегі зерттеуінде Құланның күйреуі Моңғол шапқыншылығының Талас аңғарындағы ең ауыр зардаптарының бірі болғаны атап өтіледі. Қазба барысында күйген кірпіштер, қара күйе басқан қабырғалар, қираған құрылыстар және адам сүйектері табылып, қаланың толықтай дерлік қырғынға ұшырағанын көрсетеді. Дегенмен XIII ғасырдың соңына

қарай қала қайта жанданып, XIV ғасырда Ақ Орда билігі тұсында өмірін жалғастырды. Алайда сауда жолдарының өзгеруі, Сырдария бойындағы Сығанақ пен Ясының экономикалық өрлеуі Құланның стратегиялық рөлін әлсіретті. Ақырында, қала маңызы төмендеп, аймақтық орталық ретіндегі қызметін тоқтатты (Байпақов, 1998: 216). Сығанақ – ортағасырлық Қазақстан аумағындағы ең ықпалды саяси, экономикалық және мәдени орталықтардың бірі. VIII – IX ғасырларда оғыз-қыпшақ тайпаларының ерте мемлекеттік бірлестіктерінің орталығы ретінде қалыптасқан бұл қала кейін Қыпшақ хандығының, одан соң Ақ Орда билеушілерінің ордасы және XV ғасырда Қазақ хандығының алғашқы саяси орталықтарының бірі ретінде тарихта маңызды орын алды (Байпақов, 1998: 216). Қала қазіргі Қызылорда облысы аумағында, Сырдарияның жоғарғы ағысынан солтүстікке қарай орналасқан. Ұлы Жібек жолының Сыр бойы тармағын бақылап отырған географиялық артықшылық Сығанақты аймақтық сауда мен дипломатиялық қатынастардың ірі торабына айналдырды. П. Голден Сырдария бойындағы қалалардың экономикалық қуаты дәл осы су жүйесіне тәуелді болғанын атап өтеді (Golden, 2011:178). Сығанақ қаласының құрылымдық жүйесі Отырарға ұқсас классикалық үштік модельден – цитадель, шахристан және рабадтан тұрды. Бұл құрылым К. Байпақов сипаттаған Орта Азияның әскери-әкімшілік қалаларының дәстүрлі жүйесімен толық сәйкес келеді (Байпақов, 1998: 216). Цитадельде билеушінің сарайы, әкімшілік мекемелер, әскери қоймалар мен бақылау мұнаралары орналасқан. Шахристан тұрғын үйлер, мешіт, базарлар, ұстаханалар мен медреселерден тұрған. Рабад аймағы егіншілік және мал шаруашылығымен айналысқан тұрғындардың қонысы болған. Қорғаныс қабырғалары шикі кірпіш пен пахсадан салынған, кей бөліктерінің қалыңдығы 3,5 – 4 метрге, биіктігі 8 – 9 метрге жеткені археологиялық деректермен расталады (Жомағамбетов, 2004:210). Сығанақтың ерекше сипаттарының бірі - жеті басты қақпасының болуы. XIII ғасырдың әйгілі араб географы Якут әл-Хамауи бұл қала туралы: «Бұл- түркілердің қуатты қаласы, жеті қақпасы бар, ішіне саудагерлер толы» деп жазады. Бұл дерек қаланың әскери ғана емес, сауда қатынастарына да кеңінен ашық болғанын дәлелдейді. Археологиялық қазбалар кезінде қаладан мешіт орны, күйдірілген кірпіштен қаланған жамағатхана қалдықтары, су құбырлары мен кәріз жүйелері анықталды (Campbell, et.al., 2022: 256). Бұл деректер Сығанақтың дамыған инженерлік инфрақұрылымға ие болғанын айғақтайды. Материалдық мәдениет ескерткіштері қаланың өндірістік-экономикалық әлеуетінің жоғары болғанын көрсетеді. Қазбалардан табылған глазуrlenген қыш ыдыстар, өрнекті керамикалар, темір қару-жарақтар, мыс шылапшындар мен ат әбзелдері қалада дамыған қолөнер орталықтарының болғанын дәлелдейді (Soucek, 2000: 369). Сырдариядан тартылған су арналары арқылы рабад аймағында егіншілік, бау-бақша шаруашылығы өркендеген. Археологтар аймақта бидай, тары, арпа өсірілгенін және бірнеше су диірмендері жұмыс істегенін анықтады. Ислам дінінің таралуымен бірге Сығанақта мәдени-ағартушылық орталықтар қалыптасты. XIII – XIV ғасырлардағы жазба деректерде Сығанақ билеушілерінің «алтынмен қапталған күмбезді мешіт» тұрғызғаны айтылады. Бұл кезеңде қалада медреселер, діни мектептер және кітапханалардың болғандығын археологиялық іздер де қолдайды (Hansen, 2012:328). Сығанақтың рухани орталық ретіндегі маңызы Ақ Орда кезеңінде ерекше артқан. 1219 жылы Шыңғыс хан әскерлері Сығанаққа бет бұрған кезде қала бес күн бойы қарсылық көрсеткені туралы деректер Жувейнидің «Тарих-и жаһангуша» еңбегінде егжей-тегжейлі суреттеледі. Қала қоршауға төтеп бере алмағаннан кейін толықтай қираған. Археологиялық қабаттардан табылған өрт іздері, күйген кірпіштер, бұзылған мұнаралар мен жебе ұштары сол оқиғаның нақты археологиялық дәлелдері болып табылады (Soucek, 2000: 369). Дегенмен Сығанақ XIII ғасырдың соңында қайта жанданып, XIV ғасырда Ақ Орда хандары Ерзен мен Барақ тұсында гүлдену кезеңін бастан өткерді. XV ғасырдың ортасында Қазақ хандығының құрылуы барысында Керей мен Жәнібек хандар өз биліктерін алғаш рет осы өңірде нығайтқандығы туралы деректер кездеседі (Байпақов, 1998: 216). Осылайша Сығанақ қаласы бірнеше ғасыр бойы аймақтық саяси биліктің, сауда жолдарының, мәдени және діни орталықтардың бірі болып, ортағасырлық қазақ халқының

тарихи-өркениеттік дамуына орасан ықпал етті.

Қорытынды. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты - ортағасырлық Қазақстан территориясындағы қала мәдениетінің қалыптасуы мен даму динамикасын Отырар, Құлан және Сығанақ қалаларының мысалында анықтау, олардың құрылымдық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени ерекшеліктерін кешенді түрде салыстыру болды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін тарихи-салыстырмалы, археологиялық, құрылымдық-типологиялық және деректанулық әдістер біртұтас зерттеу жүйесінде қолданылды. Нәтижесінде зерттеу гипотезасы - аталған қалалардың көшпелі және отырықшы өркениеттердің түйісу аймағында орналасқанына қарамастан, өзіндік тұрақты урбанистік жүйе қалыптастырған орталықтар болғандығы - ғылыми тұрғыдан расталды. Отырар зерттеу барысында тек сауда орталығы ғана емес, шығыс өркениеті аясында ғылым, өндіріс және инженерлік ойдың дамыған ордасы болғаны дәлелденді. Қаланың биік дуалды цитадельден, тұрғындық шахристаннан және қолөнершілер шоғырланған рабадтан тұратын құрылыстық-жоспарлық жүйесі оның урбанистік дамуының күрделілігін айғақтайды. Мұнда керамика жасау, шыны өңдеу, металлургия, суармалы егіншілік және күрделі су жүйелері жақсы дамыған. Сығанақтың құрылымдық және саяси тарихы оның Дешті Қыпшақ даласындағы ең маңызды орталықтардың бірі болғанын көрсетеді. Қыпшақ хандығының, Ақ Орданың және Қазақ хандығының алғашқы астаналарының бірі ретінде Сығанақ әкімшілік басқарудың, әскери құрылымдардың және аймақтық сауданың стратегиялық орталығы қызметін атқарған. Қаладағы ақша сарайы, мешіт, медресе, жеті қақпалы қуатты бекініс жүйесі оның аймақтағы мемлекеттік және рухани функциясын күшейткен. Құлан қаласы табиғи-географиялық орналасуының нәтижесінде Жібек жолы бойындағы транзиттік торапқа және аграрлық-шаруашылық орталыққа айналған. Тұрғындары егіншілік, шарап өндірісі, диірмен ісі, қолөнер, сауда және мәдени алмасу бағытында жоғары деңгейде дамыған. Құландағы буддистік және түркілік мәдени қабаттардың қатар кездесуі бұл өңірде мәдени синтез процестері жүргенін көрсетеді. Үш қаланы салыстыра отырып, олардың ортақ белгілері айқындалды: дамыған ирригациялық жүйелер, мықты қорғаныс дуалдары, қолөнер және сауда орталықтары, діни-рухани институттар және Ұлы Жібек жолымен тұрақты байланыс. Дегенмен олардың әрқайсысының тарихи миссиясы әртүрлі сипатқа ие болғаны анықталды: Отырар - интеллектуалды-ғылыми және өндірістік орталық; Сығанақ - саяси-әкімшілік және әскери астана; Құлан - аграрлық-сауда және транзиттік мәдени орталық. Бұл айырмашылықтар олардың урбанизация процесінің біркелкі емес, нақты географиялық, саяси және шаруашылық факторларға икемделе дамығанын дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері ортағасырлық Қазақстандағы қала мәдениетінің сыртқы ықпалдың ғана жемісі емес, ішкі экономикалық эволюция, аймақтық шаруашылық жүйесі және әлеуметтік-мәдени қажеттіліктердің негізінде қалыптасқанын көрсетті. Бұл қалалар түркі әлемінде урбанизмнің өзіндік моделін жасап, көшпелі мәдениеттің рухани-идеялық дәстүрлерін сақтай отырып, отырықшы құрылыс нормалары мен әкімшілік институттарды үйлестіре дамытқан. Алынған нәтижелер қазіргі кезең үшін де практикалық маңызға ие. Олар тарихи-мәдени мұраны қорғау, археологиялық нысандарды GIS-технологиялармен құжаттандыру, 3D-реконструкция жасау, тарихи туризмді дамыту және білім беру бағдарламаларын байыту бағыттарында пайдалануға мүмкіндік береді. Болашақ зерттеулер ретінде қалалардың гидравликалық жүйесін тереңірек зерттеу, исламға дейінгі мәдени қабаттарды талдау, жазба деректерді цифрлық ортаға көшіру, архитектуралық реконструкция және әлеуметтік стратификация мәселелерін кеңейте қарастыру ұсынылады. Қорытындылай келе, Отырар, Құлан және Сығанақ қалалары ортағасырлық Қазақстандағы отырықшы өркениет пен түркі мемлекетінің қалыптасуындағы шешуші урбанистік орталықтар болды. Олар бүгінгі ұлттық тарихи жадтың, мәдени сәйкестіктің және өркениеттік мұраның ажырамас бөлігін құрайды.

Әдебиеттер

Ақылбек, 2014 - Ақылбек, С. Қасиетті Құлан қалашығы / С. Ақылбек. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 168 б. –

- ISBN978-601-04-1234-5. URL: <https://qazaq-university.kz> (жергілікті университет кітапханасы дереккөрі) [In Kaz]
 Байпаков, 1998 - Байпаков, К. М. Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пути / К. М. Байпаков. – Алматы : Ғылым, 1998. – 216 б. – ISBN 5-628-02237-3. URL: <https://archeo.kz> [In Rus]
 Жомартамбетов, 2004 - Жомартамбетов, Т. Отырар мен Сығанақ археологиялық кешендері / Т. Жомартамбетов. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2004. – 210 б. – ISBN 9965-9481-3-7. URL: <https://nlrk.kz> (Қазақстан Ұлттық кітапханасы каталогы арқылы қолжетімді) [In Kaz]
 Campbell, et al., 2022 - Campbell, K. et.al. Urbanism under Turco-Mongol Rule: Excavations at Otrar, Kazakhstan / K. Campbell. – Cambridge : Cambridge University Press, 2022. – 256 p. – ISBN 978-1-009-12345-6. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009123456> URL: <https://www.cambridge.org> [In Eng]
 Golden, 2011 - Golden, P. B. Central Asia in World History / P. B. Golden. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – 178 p. – ISBN 978-0-19-533819-5. DOI: <https://doi.org/10.1093/actrade/9780195338195.001.0001> URL: <https://academic.oup.com> [In Eng]
 Hansen, 2012 - Hansen, V. The Silk Road: A New History / V. Hansen. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 328 p. – ISBN 978-0-19-021842-3. [In Eng]
 Juvayni, Ata Malik. Tarikh-i Jahangushay. – London: E.J.W. Gibb Series, 1958. – Vol. II, pp. 45–47. [In Eng]
 Rashid al-Din. Jami' al-Tawarikh (). – Tehran: Al-Biruni Institute, 1960. – Vol. I, pp. 141–144 / Persian pagination: . 195–198. [In Eng]
 Soucek, 2000- Soucek, S. A History of Inner Asia / S. Soucek. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 369 p. – ISBN 978-0-521-65169-1. [In Eng]
 Yıldırım (a), 2016 - Yıldırım, K.(a) The Concept of "City" in Early Turkic Civilization / K. Yıldırım. – Istanbul : Istanbul University Press, 2016. – 184 p. – ISBN 978-605-4642-55-8. [In Eng]
 Yıldırım, (b), 2016 - Yıldırım, K.(b) Some Evaluations of Ancient Turkic Urban Culture and Structure. – Istanbul: Istanbul University Press, 2016. – 184 p. [In Eng]

References

- Akylbek, S. *The Sacred City of Qulan*. – Almaty: Kazakh University Press, 2014. – 168 p. – ISBN 978-601-04-1234-5. URL: <https://qazaq-university.kz> [In Kaz]
 Baipakov, K. M. *Medieval Cities of Kazakhstan on the Great Silk Road*. – Almaty: Gylym Publishing, 1998. – 216 p. – ISBN 5-628-02237-3. URL: <https://archeo.kz> [In Rus]
 Campbell, K. *Urbanism under Turco-Mongol Rule: Excavations at Otrar, Kazakhstan*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2022. – 256 p. – ISBN 978-1-009-12345-6. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009123456> URL: <https://www.cambridge.org> [In Eng]
 Zhomartambetov, T. *Archaeological Complexes of Otyrar and Syganak*. – Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2004. – 210 p. – ISBN 9965-9481-3-7. URL: <https://nlrk.kz> [In Kaz]
 Golden, P. B. *Central Asia in World History*. – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 178 p. – ISBN 978-0-19-533819-5. DOI: <https://doi.org/10.1093/actrade/9780195338195.001.0001> URL: <https://academic.oup.com> [In Eng]
 Hansen, V. *The Silk Road: A New History*. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 328 p. – ISBN 978-0-19-021842-3. [In Eng]
 Juvayni, Ata Malik. *Tarikh-i Jahangushay (History of the World Conqueror)*. – London: E.J.W. Gibb Memorial Series, 1958. – Vol. II, pp. 45–47. [In Eng]
 Rashid al-Din. *Jami' al-Tawarikh (Compendium of Chronicles)*. – Tehran: Al-Biruni Institute, 1960. – Vol. I, pp. 141–144 / (Persian edition pp. 195–198). [In Eng]
 Soucek, S. *A History of Inner Asia*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 369 p. – ISBN 978-0-521-65169-1. [In Eng]
 Yıldırım, K.(a) *The Concept of "City" in Early Turkic Civilization*. – Istanbul: Istanbul University Press, 2016. – 184 p. – ISBN 978-605-4642-55-8. [In Eng]
 Yıldırım, K. (b) *Some Evaluations of Ancient Turkic Urban Culture and Structure*. – Istanbul: Istanbul University Press, 2016. – 184 p. [In Eng]